

Сатимкулова М.А.

**БЕЛЕК СОЛТОНОВЕДИН КЫРГЫЗДАРДЫН МАТЕРИАЛДЫК ЖАНА
РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ САЛЫМЫ**

Сатимкулова М.А.

**ВКЛАД БЕЛЕКА СОЛТОНОВОЕВА В ИЗУЧЕНИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ
И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗОВ**

M.A. Satimkulova

**THE CONTRIBUTION OF BELEK SOLTONOEV TO THE STUDY
OF KYRGYZ ETHNOGRAPHY**

УДК: 947/930.80 (043.3)

Макалада Белек Солтоноевдин кыргыздардын материалдык жана руханий маданиятын изилдөөдөгү салымы анализденет. Ал кыргыздардын жашоо турмушун, жердеген аймактарын, динин, чарбасын, этногенезин, кийим-кечесин, тамак-ашын кенири изилдеген.

Негизги сөздөр: этнография, аймак, этногенез, дин, чарба, тарых, дыйканчылык, малчылык, тамак, кийим кече.

В статье анализируется вклад Белека Солтоноева в изучении материальной и духовной культуры кыргызов. Он подробно изучал быт, территорию, религию, хозяйство, этногенез, одежду, еду кыргызов.

Ключевые слова: этнография, регион, этногенез, религия, хозяйство, история, земледелие, скотоводство, еда, одежда.

This article is devoted to the contribution of Belek Soltonoev to the study of Kyrgyz ethnography. He studied way of life, territory, religion, household, ethnogeny, clothes and food of Kyrgyz people.

Key words: ethnography, region, ethnogeny, religion, household, history, agriculture, stockbreeding, food, clothes.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында кыргыз элинин тарыхын изилдөөгө чоң салым кошкон инсандардын бири Белек Солтоноев болуп эсептелет. Ал кыргыз элинин материалдык жана руханий маданиятын изилдеп чыккан. Анын эмгектери кыргыз элинин этникалык тарыхын, турмуш-тиричилигин жана материалдык жана руханий маданиятын тарыхый маалыматтарды талдоонун негизинде кыргыздардын этностук жана маданий турпатынын кандай жол менен калыптанганын кыргыз элинин чарбасынын түрлөрү, үрп-адаттары, диний көз караштарын, жашоо турмушун баяндап изилдейт.

Б. Солтоноев илимий бар материалдар менен санжырадагы уламыштарды анализдеп, тарыхый жалпылык ар түрдүү формада болсо да бирдей экени элдик санжыраларда, эпостордо, лирикалык чыгармалардагы тарыхый фактыларга туш келгенин анализдеп, салыштырып кыргыздардын тарыхын изилдеген.

Кыргыздардын пайда болушунун байыркылыгы, алардын кыйын жана татаал тарыхый тагдыры, байыркы жердеген жерлери жөнүндө айта келгенде

эң негизгилери Орхон, Энисей сууларынын башкы агымдары, Саян, Алтай аймактары жана ортолорунда абдан чоң кеңдик жаткан Тянь-Шань тоо кыркалары, Сары-Өзөн Чүй, Ысык-Көл, Памир, Котон тоолору [1, б.3] тегерегиндеги жерлер алардын аралары жана өзөн-салааларын атайт.

Б. Солтоноевдин Кыргызстандын тарых илимине кошкон зор салымдарынын бири бул кыргыздардын этногенези жана Орто Азия, Түштүк Сибир жана Борбордук Азия элдери менен этногенездик, тарыхый-маданий байланыштары. Изилдөөнүн негизин кыргыз элинин чарбасынын түрлөрү, үрп-адаттары, диний көз караштары, этникалык тарыхы ээлейт. Бул проблема боюнча маалыматтардын аздыгына карабастан «гянь-гундар» «кыргыз» этноними тарыхый булактарда кезигишин, кыргыз элинин калыптанышы жана анын этникалык структурасы жөнүндө изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Татаал жана талаш маселе боюнча Сибирь тарыхында, кытай булактарында, орус окумуштууларынын изилдөөлөрүн анализдөө аркылуу ойлорун жыйынтыктаган.

Кыргыз элинин пайда болушу жөнүндөгү проблема Борбордук Азиянын этникалык тарыхынын көбүрөөк татаал жана талаш-тартыш жактарына кирет. XVIII кылымдын экинчи жарымынан баштап бул проблема орус, батыш европалык, чыгыш тарыхчыларынын, географтарынын жана хронисттеринин көңүлүн өзүнө бекем тартып келген. Кыргыздардын пайда болушу жөнүндө гипотезалар биринин артынан бири пайда болуп, ой жоруулар жана божомолдоолор айтылган, буга Б. Солтоноев да өз оюн кошкон. Тарыхый булактар далилдеп тургандай, бир кыйла мурдараак мезгилде Түштүк Сибирде, Энисейде, бир кыйла кийинчерээк мезгилде Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндө, Тянь-Шань жана Памир-Алай тоолорунда «кыргыз» деген ат менен эки этникалык жалпылык жашаган. Б. Солтоноевдин эмгектери да кыргыздардын этногенетикалык байланыштарынын жана алардын этникалык тарыхынын айрым бир жактарын ачып көрсөтүүгө жардам берди. Археологдордун, этнографтардын, тарыхчылардын жана тилчилердин кыргыз элинин пайда болуу проблемасын изилдөө жагындагы иликтөөлөрүнүн корутундулады.

Ал «кыргыз» деген терминдин келип чыгышын, кыргыз элинин келип чыгышын изилдеп ага кошумча кыргыздардын этникалык курамы урууга бөлүнүүнүн мурда жашап келген системалары жана кыргыз элинин эл болуп калыптанышы жөнүндө маалыматтарды келтирет.

Кыргыздар жайгашкан территорияда урууга бөлүнүшүн конурат, черик, монолдор, бугу, асык, саяк урууларынын тарыхын изилдеген.

Жогоруда айтылган маалыматтарды чогултуп генеалогиялык уламыштар менен салыштыры көрүп ырастоо берет, кыргыздар оң канатка (оң) жана сол канатка (сол) бөлүнүшөт деп белгилейт.

Кыргыздардын чарбачылыгын изилдеп, алар үчүн жарым көчмөндүк мал чарбачылык таандык экенин, алар тоодо көчүп-конуп жүрүшүн бөтөнчө өзгөчөлүгү катары басымдуулук кылышы мүнөздүү болгон деп көрсөтөт. Бул чарбачылыкта малды алыскы жайыттарда багуу системасы да бир топ рол ойногон деп белгилейт.

Кыргыздардын чарбачылыгы жалпы жонунан комплекстүү мүнөздө болгон. Дыйканчылык-малчылыктан кийин, дээрлик бардык жерде экинчи орунда турган. Буудай, арпаны кемчил айдашып, буурчакты чанда айдаган. Таруунун башка эгинге караганда эмгеги аз жана уругу арзан болгондуктан, маселен, чейрек теше жерге үрөнгө 10 кадак таруу кетсе, андан орточо түшүм менен мин килограмм таруу алат. Чейрек теше жерге үч-төрт пуд буудай үрөн болсо, орточо эсеп менен отуз-кырк пуд буудай алган. Чейрек тешеге үч-төрт пуд буудай үрөн болсо, тарууга он кадак гана керек. Экинчи себеби, таруудан бозо салып ичсе кубаттуу тамак болуп жана нанды эңсепеген. Жана да бозодон арак тартып ичкен. Тарууну актап жеже кылып ичип, нан катарында жеп жана талканы тамак болгон. Темир жок болгондуктан малдын жаагын, мүйүзүн орок, жылкынын туягын кетмен кылган. Чөп чапканды билбестен кыштын күнү чөптөн такылып жут болсо, малына бетеге жулуп берип, чөбү болбосо караган шак жыгачынын бүрүн, жалбырагын жедирген. Уйга суу ичиндеги балырды алып берип жедирген. Араба күтпөгөн [2, б.4] деп жазат. Тоолуу көп аймактар үчүн «көчүп-конуп жүрүп» дыйканчылык кылуунун өзүнчө бир белгилери мүнөздүү болгон кой, төө, уй, эчки асырап багып, жайдын күнү – айран, сүт, кымыз, кыштын күнү – эт, азоолок дан аралаштырып, этке жетпеген кедейлери бай менен феодалдарда малайлыкта күндөрүн өткөрүшкөн.

Кыргыздардын конуштары жана турак-жайынын тиби түзүлгөн тарыхый шарттарга жараша өзгөрүүгө учурап келген.

Көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашагандыктан, кыргыздарда XIX кылымдын орто ченине чейин кандайдыр-бир бекем отурукташуу деген болгон эмес.

Кыргыз калкынын негизги эли көчмөн жана жарым көчмөн типтеги конуштарда – айылдарда жашоосун улантышкан. Боз үй, кара үй, кыргыз үй турак жайдын үстөмдүк кылып турган тиби болгон. Тоолуу шарттарда эзелтеден эле көчмөн малчылык менен кесиптенип келишкен кыргыз уруулары турак-жайдын өтө ыңгайлуу тибин жасап алышкан, андай турак-жайды чечүү, унаага артып ташуу жана кайра тигүү оңой болгон. Талаа-түздөрдү мекендеген көчмөндөрдүн арасында Орто кылымдарда тараган турак-жай бул шарттарга ылайык келмек эмес, анткени ал арабага жүктөп ташылган.

Көбүнчө көчмөн болуп эски заманда хандарында отурук жайлары болгон. Жайлоого көчүп кеткен кыштоого келген мезгилде көбөйүп турган. Могол, калмак, өзбек замандарында там салбастан, көбүнчө түндүк кыргыздары жалпы көчмөн болгон, малдын жайыты такылып, жаки жоодон кысталса, кышында болсо 3-4-жаштагы балдарын айрымачка кол турмачтап алып, же болбосо аркаларына танып алып, күндүр-түндүр суук жаан-чачынга, бороон-шамалга, аязга, терең карга карабастан үйгө жагдайлуу жумуштарын катындардын милдетине коюп, көчүп жүрө берген. Там салышты «тирүүлөй көргө кирет» деп жактырбастан, калаа турмушун «учпас тоок, көчпөс там» деп сүйбөстөн ылайык көрбөгөн айылдардын көбүнүн тургундары эң жакын туугандардан болгон. Ал айылдарды жайгаштырууда да туугандык жана уруучулук принциби сакталган деп белгилейт [3, б.43].

Кыргыздарда дыйканчылыктын бир аз тарагына карабастан тамак-ашы мал чарбачылыгынын үстөмдүк кылып турушу менен аныкталган: аларда сүт азыктары жана эт басымдуулук кылган. Адатта орто чарбалар жыл бою суюк тамак-аш менен канааттанышкан. Анын өтө таралган түрү максым жана жарма болгон. Жарманы муздак бойдон ачыбаган да, ошондой эле ачкыл да түрүндө ичишкен. Булардан тышкары талкан, сүт же айран катыкталган көжө (көчө) көп колдонулган. Кыштын күнү жарма, көжө, бозо ичип, шорпого күлчатай кылып салып жеген. Кесмени билбеген, этти кесмелеп жебестен жалаң жегенде чай ичпестен сорпого суу аралаштырып «кара дөн» кылып ичип жана шорпого курут, сүзмө катыктап ичкен. Эгерде суук тийген болсо, байлар-феодалдары сууга курут эзип кайнатып, сары май салып, сапырып ичип тердеген. Кыштын күнү сорпого, жандын күнү сүткө сүт боорсок кылып, калыңдыгы бир эли болуп камырдан күлчө кылып жеген. Муну «кекиртек» деп дагы атаган. Камырдан боорсок кылып, калыңдыгы бир элидей кылып аны сүткө бышырып жеп, «үзмө» деген. Таруудан же коноктон майга бышырып «саксай» кылып жеген [4, б.222].

Кыргызда тегирмен чанда болгон. Ун-талкан үчүн көбүнчө жаргылчак колдонгон. Чочко этин жебеген. Чечек чыкса «улуу тумоо» деп ырым кылып, кара кийик деп доңуздуң майын, жаки аюунун этин

берген. Насбай аткан, канжа тарткан. Жайдын күнү малдын сүтүнөн башка тамакты, эттен башкасын анчалык керек кылбаган. Сүттөн бүткүл дээрлик тамагын даярдаган. Жылкы сүтүн кымыз кылып, кээде бал кайнатып ичкен. Чекенденин ашынан дагы бал кайнаткан. Төөнүн сүтүнөн кымыз кылган, жылкы кымызынан арак тартып ичкен, «төө атасы Ойсул ата» деп терисинен кайыш, ултан кылып, жүнүнөн кийим кылган. Төө багуу башка малдай көп мүшкүлдүк бербеген. Ачкалыкка, жумушка башка малдан артыкча чыдамдуу болуп, жети-сегиз күн чөп жебей, суу ичпестен чыдаган. Сүттөн болгон бүткүл тамак, арактан башкасы аял тарабынан иштелген. Жаш балдары жайдын күнү дан жоктугунан жүдөп бара жатса, төрдөгү жер энгилчек (жер куруту) кууруп, жаргылчакка тартып талкан кылып, сүткө, майга көөлөп берген. Дан, жер курут жок болсо ышкындын башындагы уругун сүткө салып берген. Жөргөмүштү балдарга берип канааттандырган. Соода ишин билбестен, соодагер, кызылт кулак деп унутпаган. Кокон заманында кыргыз феодалдарынан соода кылганы болгон. Уй, эчки, көбүнчө кой сүтүнөн жуурат, сүзмө, курут, малта, эжигей, быштак, нече түрдүү май чыгарылган. Мунун ичинде бал каймак дегени артыкча болуп жана бышкан май даярдалган. Өтө даамдуу, эт тамак-аштарын адат боюнча, көбүнчө кечкисин жешкени мүнөздүү көрүнүш деп көрсөтөт [5, б.5].

Кыргыздардын кийим-кечеси өзүнчө өзгөчөлүү, көчмөндөрдүн кийим-кечеси үчүн типтүү көп белгилер менен да мүнөздөлөт, бул көчмөндүк мал чарбачылыгына байланышкан жашоонун тарыхый калыптанган образы менен түшүндүрүлөт. Кыргыздарды кийим-кечесинин мүнөзүнө температурасы кескин өйдө-төмөн болуп туруучу, кээ бир жерлерде кыйла катаал болуп кетүүчү бийик тоолуу климаты да белгилүү тагын калтырган. Мындай климат кээде жайкы сезондо да пайдаланылуучу жылуу кийим-кеченин ар кыл түрлөрүнө болгон керектөөнү пайда кылат. Дээрлик ар бир үй-бүлөдө өрмөктө токулган таардан, кийизден, үй жана жапайы жаныбарлардын терилеринен жасалган кийим-кече кеңири колдонулган. Өздөрү териден иштеп, тон, шым, тебетей, жүндөн чепкен, калпак, кементай жамынчу, кийиз өтүк, түрдүү, түрсүз кийиз, кал, аркан, жип-шуу иштеген. Тоо теке, жаки үй теке, жаки серкенин терисинен сары жаргак шым жасап, багалегин кең жырмач кылып, бай-феодалдары болсо саймалап, кундуз кармап, «кең багалек келбер шым» деп кийишкен. Кементай тондон башкасын шымданып алган. Мындай шым беш-алты жылга чыдаган.

Аялдар элечек оронгон, кийимдерин саймалашкан, чапан кийген. Кыз-келиндери көк шалылап уктарып, көөрчөгөлөтүп, такасы бийик өтүк кийген. Кыздары кундуз бөрк же кундуз кармап, манат макмал менен тыштаган жаки бачай менен тышталган кара көрпө тебетей кийген. Бул сүрөттөрдөн ал

кездеги кыргыздардын кийим-кечеси элдин жашоо шартына ылайык болгон деп тыянак чыгарууга болот [6, б. 6].

Б. Солтоноев кыргыздардын дини, ишенимдери, адат, расмилеринин айрымдарына токтолуп өтөт. Кыргыздардын диний ишенимдеринде табият культу олуттуу орунду ээлейт. Бул байыркы түрк кудайы менен байланышкан ишенимдин калдыктары кыргыздарда Жер-Суу кудайы жөнүндөгү түшүнүк түрүндө сакталып калган. Адам ооруп калса муздак суу менен учуктап туруп суу берген. Изилдөөлөрдү эмчи-шамандар (бакшылар) тууралуу да маалыматтар толуктайт. Котон жара, кулгуна болсо кеперез менен суу берип, ашынып кетсе жыланды бышырып, сорпосун ичип, этин жеген. Жана чийкилей дагы этин жеген. Уу коргошун, ак кодол, мөндубана, жалбыз куурай, жады куурай, адырашман, шыраалжын жана башка майда өсүмдүктөрдү ар түрдүү кеселге дары кылган. Кээ бир ооруга түкүргөн [7, б. 7].

Өлгөндөрдүн жана ата-бабалардын культу кыргыздардын исламга чейинки түшүнүктөрүндө башкы орундардын бирин ээлеген. Ал кыргыздардын бардык топторунун арасында жайылган жана толук калыптанган туруктуу кыргыз коомунун мүнөзү жана ата-бабалар культу деп түшүндүрөт. Атактуу киши өлсө, эл жыйылганча беш-он күн сактап турган. Жаки аманат деп коюп, бир канчалык убак өткөндөн соң башка жерге которуп көмгөн. Жоодон өлсө, этин шылып таштап, сөөгүн жерине алып келип көмгөн, Атактуу феодалдарынын өлүгүн көп убакытта жашырып көмгөн. «Эгерде кар жилигин душман алып жерге кагып койсо, анын тукумунан атактуу киши чыкпай калат» деген салты болгон. Атактуу кишинин көрүн жоккер киши ичине найза алып тегеретсе тийбегендей кылып кен казган. Кедей болсун, бай-феодал болсун өлгөнгө аш берген. Аш бербегенди «ашсыз, жытсыз койду» деп жек көргөн [8, б. 121]. Чоң ашты ат чабыш, эр сайыш, балбан күрөш, жамбы аттырыш менен өткөргөн. Кээ ашка бечаранын катынына төө чечтирген. Өлүккө катынкыздары бетин тырмап ыйлаган. Ак кийизге жаки булгаарыга салып, бай-манабын көмгөн. Бейит башына барганда бетин тырмаган. Катындары башына кара кийген. Кээ кишилер баласы өлсө, өлүгүн капшытынан чыгарган.

Кыргыз коомунда патриархалдык-феодалдык мамилелердин туруктуу сакталып турушу кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашында идеологиянын эң эле артта калган формасы – диний идеологиянын сакталып калышына шарт түзгөн. Диний идеология да өзүнүн мазмуну боюнча үстөмдүк кылып турган ислам динине анчалык жакындабаса да өткөндө кыргыздардын руханий турмушунда олуттуу роль ойногон. Бул дин кыргыздардын арасына бир кыйла кечирээк тараган.

Эң эски кыргыз динин, дин баштыгын «кам» деген. Мусулман динине кирген соң көпчүлүгү «биз

мусулманбыз» дегенден башка, мусулманчылык жолун жакшы билбестен жүрө берген. Ошентсе да, «кудайдын кулу, Мукамбеттин үмөтү, чын мусулманбыз» дешкен [9, б. 122]. Оруска багынбастан бүтүн намаз окуп, орозо тутканы миңден бирөө болгон, балким андан дагы кем болгон. Кокустан айт намазына түшпөй калса, кырк таш оодарып койсо болот экен деп, кырк таш оодарып койгон. Бакшы, бүбү, төлгөчү, далычыга абдан ынанган. Баланы сактай турган «умай энеси» бар деп билген [10, б. 8]. Умай энең колдосун деген кеби али да бар. Үйлөрүнө кут куюп сактаган. Кутту Коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып майлап, малдын башын куту деп үйүнө катып сактаган. Малы төлдөгөн чакта малы ченемдүү болсо, үйүн тумоо өлүм араласа, кутту үйүнүн ичине көрүнөө койгон. Ай, күн тутулса, кан өлөт, жер титиресе чоң алаамат деген. Эгин-чөп чыкпай, күн жаабай кургакчылык болсо, жер-суу тайып, жалпы талаага чыгып, түлөө кылышкан деп айтат.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында кыргыз элинин алгачкы тарыхчыларынын бири болгон Б.Солтоноев жогоруда айтылгандай кыргыз элинин этнографиясына чон салым кошкон, Кыргызстанда этнографиянын өнүгүшүндө өзүнчө бир өзгөчөлүү орду бар экени белгилүү.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын тарыхына салымын кошкон инсандардын жеке өмүр-тагдыры, чы-

гармачылык жолу соңку мезгилде конкреттүү изилдөөлөрдүн объектисине айланууда. Ошондуктан, Белек Солтоноевдин чыгармачылыгы изилдөөнүн башталышында турат жана актуалдуу проблемалардан болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - 1-китеп. - Бишкек, 1993. - 3б.
2. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - Бишкек, 1993. 2-китеп. - 4б.
3. Асаналиев К. Белек Солтоноев // Кыргыз адабияты (Орто мектептердин 10-класстары үчүн окуу китеби). - Б.: Мектеп, 2001. - 43б.
4. Стамов А. Даанышман тарыхчы // Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. - Б.: Учкун, 1993. - 222 б.
5. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - 1-китеп. - Бишкек, 1993.- 5 б.
6. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - 1-китеп. - Бишкек, 1993.- 6 б.
7. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - 1-китеп. - Бишкек, 1993. - 7 б.
8. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - Бишкек, 1993. 2-китеп. – 121 б.
9. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - Бишкек, 1993. - 2-китеп. - 122 б.
10. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер - 1 - китеп. - Бишкек, 1993. - 8 б.

Рецензент: д.филос.н., профессор Артыкбаев М.Т.